

УДК 81'255.4:82

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.philol.2022.3.7>**Зоряна СУШКО**

кандидат філологічних наук, Західноукраїнський національний університет,
вул. Львівська 11, м. Тернопіль, 46004, Україна
ORCID: 0000-0002-0953-6296

Таміла КОТОВСЬКА

кандидат філологічних наук, Західноукраїнський національний університет,
вул. Львівська 11, м. Тернопіль, 46004, Україна
ORCID: 0000-0002-1032-5912

Zoriana SUSHKO

PhD in Philology, Western Ukrainian National University, 11, Lvivs'ka St., Ternopil, 46004, Ukraine
ORCID: 0000-0002-0953-6296

Tamila KOTOVSKA

PhD in Philology, Western Ukrainian National University, 11, Lvivs'ka St., Ternopil, 46004, Ukraine
ORCID: 0000-0002-1032-5912

**КОНЦЕПЦІЇ МОДЕЛЮВАННЯ ТРАНСЛЯЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ:
ТЕКСТ-ПРОТОТЕКСТ-МЕТАТЕКСТ****COMPETENCIES OF MODELING THE TRANSLATION PROCESS:
TEXT-PROTOTEXT-METATEXT**

У статті розглядаються концепції моделювання трансляційного процесу та аспекти через які реалізовується стратегія та можливості міжкультурного зв'язку. **Метою статті** є дослідження основних концепцій пов'язаних з моделюванням трансляційного процесу. **Наукова новизна.** У статті розглядається комунікативний акт як проблема, яка пов'язана з кодування і декодування.

У **висновках** зазначимо, що, у процесі перекладу відбувається синтез національних рис першотвору і з рисами цільової культури. При цьому мова перекладу так само, як і мова оригіналу, є лише матеріалом, засобом створення форми, а не самою формою, тому переклад не можна сприймати тільки як заміну мовної оболонки оригіналу. В різних випадках вона диверсифікується й зазнає чисельних змін, але в жодному разі не втрачається. Шляхом зіставлення прототексту з перекладом (або декількома його варіантами), приходимо до висновку, що переклад у семіотично-культурному контексті є процесом декодування «вторинних моделюючих систем» оригіналу та їхнього трансформування структури іншого рівня, а здійснення декодування передбачає наявність у перекладача достатніх компаративних знань.

Ключові слова: автор, перекладач, комунікація, текст, метатекст, прототекст.

The article considers the concepts of modeling the translation process and aspects by means of which the strategy and opportunities are implemented for intercultural communication. The **aim** of the study is to study the main concepts related to the modeling of the translation process. **Scientific novelty.** The article considers the communicative act as a problem that is connected with encoding and decoding.

In the **conclusions**, we note that, in the process of translation, a synthesis of the national features of the original work and the features of the target culture takes place. At the same time, the language of the translation in the semiotic-cultural context is a process of decoding the "secondary modeling systems" of the original and their transformation into the structure of another level, and the implementation of decoding requires the translator to have sufficient comparative knowledge.

Key words: author, translator, communication, text, metatext, prototext.

Організації комунікативного акту природним чином пов'язана з проблемою кодування і декодування. У сприйнятті художнього твору в перекладі головним стає питання спільності коду для того, хто передає інформацію, і для того, хто цією інформацією користується.

З одного боку, якщо автор і читач є носіями однієї і тієї ж національної мови, то

це ще й не гарантія того, що вони користуються однією і тією ж кодовою системою і між ними буде досягнуто комунікативної взаємодії. І з іншого боку, автор і читач можуть бути носіями різних національних мов, але володіти однією і тією ж системою кодів комунікативної взаємодії. Кожна із цих двох ситуацій вимагає від перекладача

принципово різних перекладацьких тактик і стратегій.

Аналіз досліджень і публікацій. У пледі сучасних дослідників Людмила Грицик, М. Зимомря, В. Шаймієв, В. Марков, П. Тороп, А. Попович, В. Мирошниченко та ін., які детально вивчають структурні утворення метатексту доходять висновку, що багато текстів є «двотекстами» – вони складаються з власне тексту та метатексту, за допомогою якого мовець коментує будь-який аспект тексту.

Виклад основного матеріалу. Виділення метатексту з тексту пов'язано з розрізненням мовленнєвого об'єкту та метамови, що вказує, коментує, перевіряє, критикує те, що відбувається на рівні мови-об'єкту. Отже, метамова – це мова, що знаходиться на один щабель вище від мови об'єкту [3, с. 173]. Мовленнєві сегменти, що передають інформацію про мовлення, мають різні назви в лінгвістичній теорії: метатекстові оператори, метаорганізатори висловлювання, метамовні та метакомунікативні елементи [2, с. 202].

Технології і методики моделювання трансляційного процесу досліджують з різних позицій і точок зору. Концепція А. Поповича, який вважає, що текст перекладу є лише моделлю прототексту, продуктом зв'язку, засобом існування міжтекстового інваріанта. Моделювання прототексту є діяльністю по створенню тексту, яку в іншій культурі здійснює суб'єкт метатексту – перекладач. Аспекти, через які реалізується моделювання трансляційної ситуації (семантичні, стилістичні, аксіологічні) розкривають авторську стратегію та можливість міжкультурного зв'язку.

Метатекст моделює прототекст шляхом тематичної та мовної побудови його стилю. Стилiстичне моделювання прототексту має характер експериментування, позаяк метатекст не в змозі відтворити прототекст, або його повторити (переклад у жодному разі не може бути тотожним оригіналові). Метатекст є оцінкою авторської стратегії і завжди спирається на оригінал. Автор може реалізувати ті приховані міжтекстові відношення, які можна встановити на рівні текстових елементів, або на рівні цілого тексту. Відносини між прототекстом і метатекстом можна інтерпретувати з точки зору трансформації, що її здійснено в метатексті (імітативний, селективний, редуційний та комплементарний види смислового зв'язку) [4, с. 184–185].

П. Торопом, розглядається концепція текстового перекладу з позиції когнітивістики, а «семантичні модифікації», такі як «імітація», «селекція», «редукція», «комплементація»,

класифікуються як лексико-граматичні трансформації транслітерації, модуляції, компресії, декомпресії тексту. Дослідник вважає, що ці процедури слугують моделюванню авторської концепції в перекладі скоріше у вигляді імітації, а не відтворення [4, с. 170].

За цією концепцією переклад висвітлюється як вторинна комунікація «перекладач – читач мета тексту» по відношенню до первинної – «автор-читач прототексту», і його має бути названо метакомунікацією [4, с. 150], а зміст перекладеного тексту буде насправді текстом про текст або метатекстом, на відміну від прототексту.

Шлях тексту до іншомовного реципієнта можна окреслити за наступною схемою. Працюючи з літературним твором, автор найперше користується натуральною мовою (первинною моделюючою системою) як засобом актуалізації і водночас піддається культурному впливу окремого соціуму та епохи взагалі, а це, відповідно, надбудовує над його первинним текстом «вторинні моделюючі системи». Отож вихідне повідомлення прототексту є двічі закодованим. Інтерпретація одного і того ж тексту читачами, які володіють мовою оригіналу, буде різною, адже вони піддаються впливу тих самих чинників, які визначили суть твору. Зовсім по-іншому виглядатиме вищезгаданий процес, якщо в ньому будуть комунікувати ті, хто не знає мови, якою написаний оригінал. Така читацька аудиторія користується перекладом, а це вже певною мірою, інший культурний контекст. Адже перекладач – це не просто реципієнт, але й особа, яка бере на себе повноваження тлумача або другого автора. І саме від нього залежатиме, чим виступатиме його переклад. З одного боку, це може бути цілковите дублювання, за умови, що перекладачеві вдалось повністю зануритись у художній світ прототексту, побачити не лише його форму, але й опуститись на глибину змісту, з другого – переклад є різнобарвною текстовою структурою, що є причиною численних невідповідностей різного характеру. Ідеальною вважається лише та текстова ситуація, де між прототекстом і його іншомовним відповідником можна поставити знак рівності. Саме про таке повне і вірогідне відтворення англomовних творів “Hard times” (Ч. Діккенс), “Death of a Hero” (Р. Олдінгтон), “Guliver’s Travels” (Дж. Свіфт), “Three man in a boat” (Джером К. Джером), “Mobi Dick” (Г. Мелвілл) свідчать переклади Ю. Лісняка, детальний аналіз яких здійснюємо в наступному розділі.

Розглядаючи переклад як «трискладову подію», Людмила Архіпова наголошує на

таких її моментах: перший – «зустріч з Текстом, який є дієвим динамічним знаковим утворенням, покликаним «оживити» в Читанні – з нього починається процес погляду якомога цікавіших і нових смислів, які забезпечують наше майбутнє Письмо – власне переклад» [1, 40]. Саме під час такого процесу здійснюється семіотичний аналіз тексту за схемою [1, 39] *медіум, жанр, тема* (як змінюється текст від перенесення в інший жанр, бінарній опозиції, центральна опозиція в тексті, особливі риси); *синтагматична структура тексту* (тип наративу, організація структурних елементів); *метафори та метонімії* (їх вплив на читання); *інтертекстуальність* (алюзії до інших жанрів, текстів, теми, важливі для жанру); *семіотичні коди* (модус адресованості до читача, модель читача); *соціальна семіотика* (можливість прочитання, контексти).

Складові цієї схеми можна розглядати крізь призми внутрішнього і зовнішнього перекодування, де першому притаманні варіантність та суб'єктивність, а другому – об'єктивність. Між оригіналом і перекладом простягається не лише різниця в часі, а й у культурному аспекті. Те, що властиво культурі-відправнику, якій належить прототекст, не обов'язково притаманно для культури-одержувача, в якій виникає переклад.

Таке накладання культурних традицій спонукає перекладача до вирішення семіотичного протиріччя «своє» – «чуже». В результаті перекодування системи знаків із однієї культури в іншу здійснюється трансформація семантичних опозицій з одного коду в інший, а тому у співвідношенні «своє» – «чуже» особливу увагу, на думку А. Поповича, слід приділяти конотативним значенням, а не денотативним. «Своєю» називаємо таку ситуацію при перекладі, коли у творі не відчувається присутність «чужої» культури, коли втрачається відчуття «перекладності».

Проте, існує й інша ситуація – коли читач опиняється у сфері абсолютно чужої йому культури. Це явище можна пояснити соціо-психологічною невідповідністю реципієнта, або ж екзотичністю та колоритністю прототексту. Золотою серединою у семіотично-культурній опозиції «своє» – «чуже» є змішування двох культур у перекладі, де «поле асоціацій оригіналу збігається приблизно із полем асоціацій перекладу» [8, 139]. У цьому світлі принцип перекладності та випадки перекладу можна поділити на три групи:

– принцип перекладності втілюється повністю (повна перекладність);

– випадки часткової перекладності;

– вищезгаданий принцип суттєво порушується (принцип неперекладності) [10, 200].

Проте, як відомо, на переклад впливає не лише безпосередній контакт культурних систем. Перекладність того чи іншого твору є залежною і від 1) «близькості мов і дистанції культур»; 2) «вивченості джерела»; 3) «специфіки оригіналу»; 4) «розширення з плином часу ресурсів мови» тощо [9, 169]. У виокремлених В. Радчуком казуальних явищах варто звернути увагу на компаративний аспект у процесі вивчення джерела. Саме на цьому етапі роботи перекладач виконує функцію компаративіста, намагаючись провести глибоке порівняльне зіставлення двох національних текстів у межах їх національно-культурних форм і традицій та віднайти оту «специфіку оригіналу», якої йому надають «вторинні моделюючі системи», що надбудовуються над мовним матеріалом під впливом різноманітних зовнішніх чинників.

Для того, щоб перевірити правильність і достовірність перекладу, слід, як зауважує П. Тороп, – визначити його характер і суть. Здійснити це можна двома шляхами. Перший з них пропонує зазирнути в текст із середини, вивчаючи його структуру, стилістичні особливості, комунікативну позицію тощо. На такому етапі роботи над оригіналом перекладач намагається віднайти все те, що є *інваріантним* у даному тексті і в низці споріднених з ним творів. Даний пошук визначає роботу над «внутрішньою структурою тексту». На другому етапі роботи з прототекстом, пов'язаною з його «зовнішньою структурою», перекладач сконцентровує свою увагу на «значеннєвій структурі тексту», яка є історично змінною. Саме це й визначає поняття «вторинних моделюючих систем» [11, 17]. Таким чином, за П. Торопом, найістотнішими характеристиками процесу перекладу, є його етапність та процесуальність. У теоретичній моделі трансляційного процесу вчений виділяє два етапи – аналіз і синтез – як початок і кінець процесу, його спрямованість на оригінал і на переклад чи на його читача. Окрім того у процесі перекладу єдина структура художнього тексту виявляється включеною в два типи процесів: план вираження перекодовується засобами іншої мови й культури в план вираження перекладеного тексту, а план змісту транспортується в план змісту перекладу. Якщо перекодування є в основному процесом лінгвістичним і формальним, то транспортування пов'язане з розумінням змістової структури тексту, поетичної моделі, є переважно про-

цесом літературно-художнім. В ідеальному випадку вони взаємопов'язані й репрезентують двоєдиний процес. Таким чином, в основі процесу перекладу містяться два процеси, які проходять дві стадії [11, 26–27].

На стадії аналізу скануються компоненти змісту і смислові/стильові доміанти з урахуванням змісту полярних – зовнішньої/поверхневої і внутрішньої/глибинної структур першотвору, зокрема, 1) максимально поверхневої структури, що виконує дистрибутивні функції, поєднуючи словоформи згідно із специфічними внутрішніми законами на основі формально-граматичної категорії підрядності; 2) рівня реалізації казуальності й синтаксичних зв'язків у межах окремої моделі й згідно із законами останньої; 3) рівня актуалізації смислових відношень між компонентами тієї моделі.

На стадії синтезу відбувається перекодування вихідного тексту в текст мови перекладу, в ході якого засобами актуалізаторів і адаптаційних процедур здійснюється транспонування змісту та авторської художньої моделі. Текст першотвору, на вході до комунікативного зв'язку – протокультура – прототекст – метакультура – метатекст має інформацію, актуалізовану як у зовнішній його структурі, так і в глибинній (імплицитна, езотерична, конотативна), а на виході вже у вигляді трансляту/метатексту постає як нова художня структура, що сигналізує інформацію про себе і про свою будову, і яка в ідеалі має бути тотожною оригіналу. Метатекст є, по суті, вже чужим для автора першотвору текстом, і до цього треба додати ще й експліцитну та імплицитну інструкції включення його в метакультуру [11, 137].

Слушною з цього приводу є думка В. Мирошніченко про те, що моделювання трансляційного процесу здійснюється ще на одному етапі – етапі відновлення архітектоники першотвору засобами міжмовної адаптації. У подальшій еволюції, а точніше експансії, текст відповідника проходить певні стадії адаптації, але уже в іншій культурі. Цей процес включає такі ступені, як аналіз авторської художньої концепції фахівцями на предмет її важливості для метакультури, канонізації – оцінку автора і його творчого доробку і, нарешті, локалізацію запозичення й пристосування авторської концепції до потреб і канонів реципієнта [6, 206].

Актуалізація змістових компонентів у трансляті здійснюється за допомогою низки актуалізаторів: а) у структурному плані засобами імплікації/експлікації прихованого змісту/підтексту, що зумовлює компресію/декомпресію

ресію тексту; б) у структурно-семантичному конкретизацією – складових першотвору за допомогою засобів гіпо- й гіперонімії та лексико-граматичної модуляції.

Саме такий глибинний рівень відображає концептуальну основу першотвору – його доміанту, заповнюючи значний смисловий простір художнього тексту, і лише окремі його компоненти – «контекстами» виходять на рівень зовнішньої структури для актуалізації проведених сенсів твору й контекстом, що виражають глибинний смисл [5, 212].

Глибинна структура детермінує появу зовнішньої структури і зумовлює вибір засобів мовлення, використаних у зовнішній структурі, остання ж, у свою чергу, виступає засобом актуалізації глибинного змісту [7, 57–58].

Розвиваючи думку про те, що методологічною основою перекладу виступає «домінанта перекладача», вчений указує, що доміанта може впливати з оригіналу (як результат його аналізу), або накладатися перекладачем/читачем, який структурує текст за моделлю, побудованою на основі доміанти, що впливає з очікування тексту. Таким чином, «у процесі перекладу доміанта як основа концептуальності перекладацької діяльності може міститись у першотворі, в перекладі чи в культурі-сприймачі. У першому випадку першотвір диктує сам свою оптимальну перекладність. У другому ж перекладач як творча особистість реалізує себе через вибір методів перекладу, який означає визначення ступеня перекладності. У третьому випадку перекладач відштовхується від можливого читача перекладу чи від культурних (соціальних, політичних) норм, тобто визначає ступінь перекладності умовами сприйняття. Це три загальні моделі перекладності» [11, 75].

Як бачимо, універсальна типологічна модель П. Торопа має пірамідальну структуру, вершиною якої є адекватний переклад. Вона об'єднує лінгвістичні й літературознавчі моделі процесу перекладу, в якій реалізується ідея антиномічної пари знак-смысл (план вираження – план змісту), а їх окреме розуміння починається з розуміння їх взаємозалежності [11, 28].

У західному перекладознавстві еквівалентність між прото- й метатекстами представлена наступними різновидами: 1) денотативна (фонова); 2) конотативна, до якої входить стилістичний реєстр, мова чи говірка (sociolecte) та географічне середовище, де поширена зазначена культура; 3) структурно-нормативна (textonormative) еквівалентність, тобто потреба збереження жанрової специфіки першотвору; 4) прагматична еквівалентність, яка

передбачає адаптацію змісту оригіналу для його вірного сприйняття читачем перекладу; і нарешті; 5) формально-естетична еквівалентність – відтворення враження, що його сигналізує зміст/текст оригіналу. Саме ці фактори мають бути враховані свідомо чи інтуїтивно при визначенні оцінки та критерію тексту, що перекладається [12, 64].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у процесі перекладу відбувається синтез національних рис першотвору і з рисами цільової культури. При цьому мова перекладу так само, як і мова оригіналу, є лише матеріалом, засобом ство-

рення форми, а не самою формою, тому переклад не можна сприймати тільки як заміну мовної оболонки оригіналу. В різних випадках вона диверсифікується й зазнає чисельних змін, але в жодному разі не втрачається. Шляхом зіставлення прототексту з перекладом (або декількома його варіантами), приходимо до висновку, що переклад у семіотично-культурному контексті є процесом декодування «вторинних моделюючих систем» оригіналу та їхнього трансформування структури іншого рівня, а здійснення декодування передбачає наявність у перекладача достатніх компаративних знань.

Література:

1. Архипова Л. Переклад як інтерпретація. Записки перекладацької майстерні. Львів : Центр гуманітарних досліджень ЛНУ ім. І. Франка, 2002. С. 19–48.
2. Артюнова Н. Языковая метафора (Синтаксис и лексика). Лингвистика и поэтика. Москва, 1979. 147–173 с.
3. Бархударов Л. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории переводов. Москва, 1975. 239 с.
4. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. Москва. 1986. 445 с.
5. Белова Е. Эксплицированный смысл художественного текста. Семантика языковых единиц: доклады VI Межд. конф. Москва, 1998. С. 212–214.
6. Мирошніченко В. Оригінал і транслат : моделювання трансляційної ситуації. Мова і культура, вип. 6, Видавничий Дім Дмитра Бураго, Київ. : 2003. С. 202–209.
7. Огнев В. Время синтеза. Перевод – средство взаимного сближения народов. Художественная публицистика. Москва, 1987. С. 167–197.
8. Попович, Антон. Проблемы художественного перевода. Москва, 1980. 199 с.
9. Радчук В. Забобони неперекладності (Чи під силу мові Тараса переклад цитат?) *Vsesvit*. 2000. № 1–2. С. 166–170.
10. Сильников А. Некоторые вопросы, связанные с переводимостью. Проблемы лингвистического анализа (фонология, грамматика, лексикология). Москва: «Наука», 1966. 215 с.
11. Тороп П. Тотальный перевод. Тарту : Изд-во Тартуского университета, 1995. 220 с.
12. Lederer, Marianne. La Traduction aujourd'hui. Le modèle interpretatif. Paris : Hachette Livre, 1994. 224 p.
13. Raffel, Burton. The Art of Translating Poetry. University Park. London : The Pennsylvania State University, 1988. 206 p.

References:

1. Arkhypova L. Pereklad yak interpretatsiya. Zapysky perekladatskoyi maysterni. Lviv, Tsentri humanitarnykh doslidzhen. LNU. 2002. S. 19–48.
2. Artyunova N. Yasukovaya metafora (suntaksus y leksuka). Lingvistuka i poetika. Moscow. 1979. S. 147–173.
3. Burkhdanov L. Yasuk i perevod. Voprosy obschey i chastnoy teorii perevodov. Moscow. 1986. S. 445.
4. Bahtin M. Estetika slovesnogo tvorchestva. Moscow. 1986. S. 445.
5. Belova E. Yekspletsirovaniy smysl hudozhestvennogo teksta. Semantika yazikovikh yedenits: dokladi VI Mezhdunarodnaya konferentsiya. Moscow. 1998. S. 212–214.
6. Myroshnychenko V. Original i translyat: modelirovaniye translyasionnoy situatsii. Mova i kultura, vupusk 6, Vidavnuchiy dim Dmutra Burago, Kyiv. 2003. S. 202–209.
7. Ognev V. Vremya sinteza. Perevod sredstva vzaimnogo sblizheniya narodov. Khudozhestvennaya publitsistika. Moscow, 1987. S. 167–197.
8. Popovuch A. Problemy khudozhestvennogo perevoda. Moscow. 1980. S. 199.
9. Radchuk V. Zaboboni ne perekladistaya (Chu pidsilu movi Tarasa pereklad tsitata?) *Vsesvit*. 2000. № 1–2. S. 166–170.
10. Silnikov A. Nekotoriye voprosy svyazanyye s perevodimostyu. ProblemU lingvisticheskogo analiza (fonologiya, grammatika, leksikologiya). Moscow, 1966. S. 215.
11. Torop P. Polnyy perevod. Tarty. Izdatelstvo turskogo universiteta. 1995. S. 206.
12. Lederer, Marianne. La Traduction aujourd'hui. Le modèle interpretatif / Marianne Lederer. Paris : Hachette Livre, 1994. 224 p.
13. Raffel, Burton. The Art of Translating Poetry / Burton Raffel. University Park – London : The Pennsylvania State University, 1988. 206 p.